

Μοντέλα εκπαίδευσης παιδιών και μετακινούμενων πληθυσμών

Της Δρος Μαρίας ΒΛΑΧΑΔΗ

Το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα,¹ που παρατηρήθηκε μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου προς τη Δυτική Ευρώπη, τις Η.Π.Α. και την Αυστραλία, είχε ως συνέπεια να προκύψουν αρκετά και ποικίλα προβλήματα για τις πληθυσμιακές κοινότητες, που αποτελούν μειοψηφία, και ευρίσκονται μπροστά στην ανάγκη της προσαρμογής κι ενσωμάτωσης σε νέα δεδομένα, όπως της γλώσσας, της εκπαίδευσης, της διατήρησης της πολιτιστικής και πολιτισμικής τους ταυτότητας, της κοινωνικής αποδοχής κ.λ.²

Η Ελλάδα του σήμερα είναι πολυπολιτισμική και γίνεται ολοένα περισσότερο με την είσοδο ξένων μεταναστών. Οι «διαφορετικές» πολιτισμικές ομάδες είναι μια πραγματικότητα. Με «ακροβασίες», με ορθόδοξους ή με ανορθόδοξους τρόπους δηλώνουν την παρουσία τους μέσα στο κοινωνικό, οικονομικό, εκπαιδευτικό χώρο ζητώντας την αναγνώριση και την αποδοχή τους στη διαδικασία του κοινωνικού, οικονομικού και εκπαιδευτικού γίγνεσθαι. Η ευθύνη της ίσης μεταχείρισης των «άλλων» από το Κράτος και την Πολιτεία είναι ευθύνη όλων. Ο δρόμος της πολυπολιτισμικής κοινωνίας είναι ο δρόμος που οδηγεί προς το σεβασμό των μειοψηφούντων, πολιτισμικά, γλωσσικά, θρησκευτικά, κ.λ. ομάδων, με γνώμονα την ισοπολιτεία.

Το πολιτισμικό μωσαϊκό των σύγχρονων κοινωνιών υποχρεώνει τις Κυβερνήσεις να διαμορφώσουν τέτοια εθνική πολιτική, που θα αναγνωρίζει την πολυπολιτισμικότητα των κοινωνιών τους εφαρμόζοντας διαπολιτισμικές προσεγγίσεις σε πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό, εκπαιδευτικό και πολιτισμικό επίπεδο.

Η διασφάλιση των νομίμων δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων του πολίτη, ανεξάρτητα από την εθνοπολιτισμική ομάδα στην οποία ανήκει, καταπολεμεί στερεότυπα και προκαταλήψεις, ετικέτες και κοινωνικές διακρίσεις μεταξύ «ευνοημένων» και «αδικημένων» πληθυσμών, μεταξύ «κυρίαρχων» και «κυριαρχούμενων» ομάδων.

1. Παπαπέιρου Σ., «Ενσωμάτωση και διαφοροποίηση», (το πρόβλημα της ενσωμάτωσης του πρόσφυγα σε συνάρτηση με την πολιτισμική του ταυτότητα), Περιοδικό Γέφυρες επικοινωνίας, εκδ. ΚΕΠΕΠ Λεχαινών, Δεκ. 2002, σελ. 46 κ.ε..

2. Π. Γεωργογιάννης, «Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης». Εκδόσεις: GUTENBERG, Αθήνα 1997, σ.45.

Η διασφάλιση των νομίμων δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων του πολίτη, ανεξάρτητα από την εθνικοπολιτισμική ομάδα στην οποία ανήκει, καταπολεμεί στερεότυπα και προκαταλήψεις, ετικέτες και κοινωνικές διακρίσεις μεταξύ «ευνοημένων» και «αδικημένων» πληθυσμών, μεταξύ «κυρίαρχων» και «κυριαρχούμενων» ομάδων.

Το σχολείο, ως θεσμός που λειτουργεί σε μία πολυπολιτισμική κοινωνία, έχει την υποχρέωση να παρέχει το κατάλληλο μαθησιακό περιβάλλον, στο οποίο η μαθησιακή διαδικασία, αποστασιοποιούμενη από ρατσιστικές στάσεις και συμπεριφορές, πέρα από την κλασική λειτουργία της μάθησης και της κοινωνικοποίησης, αναλαμβάνει να διεκπεραιώνει πρόσθετες λειτουργίες για την αντιμετώπιση των κοινωνικών διακρίσεων και ανισοτήτων, τόσο σε ιδεολογικό επίπεδο όσο και επίπεδο σχολικών τίτλων.³ Βέβαια, το σχολείο από μόνο του, αλλά και το εκπαιδευτικό σύστημα, γενικότερα, δεν μπορεί να αντιμετωπίσει τις διακρίσεις, την ξеноφοβία, το ρατσισμό, αφού θέματα που αναφέρονται σε διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες, είναι ιδιαίτερα πολύπλοκα και απαιτούν μία πολυθεσμική, πολυμέτωπη προσέγγιση. Μόνο του, λοιπόν, το εκπαιδευτικό σύστημα δεν μπορεί να δώσει απαντήσεις, ούτε να προσφέρει λύσεις στην αντιμετώπιση των πολιτισμικών ανισοτήτων και των διακρίσεων στην κοινωνία μας. Μπορεί, όμως, να συμβάλλει στη δημιουργία μιας δικαιότερης κοινωνίας.⁴ Έχει τη δυνατότητα και την υποχρέωση να διδάξει στο παιδί, που είναι «ανοιχτό» να μάθει και να διαμορφωθεί, ότι ο άνθρωποι γεννιούνται διαφορετικοί, αλλά παραμένουν ίσοι ως προς τα δικαιώματα.

Δεν είναι λίγες οι φορές που η εκπαίδευση παρουσιάζεται κατώτερη από τις προσδοκίες μας, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορούμε να τη φτάσουμε στο ύψος των ονείρων μας.⁵ Άλλωστε, δεν φταίει η εκπαίδευση αν πολλές φορές εμείς οι ίδιοι κατεβάζουμε τα όνειρά μας στο επίπεδο των αναγκών μας και μόνο, προσπερνώντας το «λησμονημένο» άνθρωπο. Η αποδοχή και η υιοθέτηση των αξιών του πλουραλισμού, δηλαδή της αναγνώρισης και του σεβασμού της «διαφορετικότητας», χωρίς ιεραρχήσεις σε ανώτερους και κατώτερους και χωρίς, βέβαια, απορρίψεις και περιθωριοποιήσεις διδάσκει ότι η ανθρώπινη ποικιλομορφία είναι πλούτος και όχι ελάττωμα. Όποιος φοβάται τη διαφορά, δνε αγαπάει την ελευθερία. Η μόνη ελευθερία που αγαπά είναι η δική του. Εκείνη, που του επιτρέπει να κάνει ό,τι θέλει και να τολμάει να περιφρονεί τους «άλλους» γιατί είναι «διαφορετικοί».⁶

3. Αθ. Γκότοβος, «Ρατσισμός, Κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής». Έκδοση, Γ.Γ.Λ.Ε., Αθήνα 1996, 73-74.

4. Γ. Μάρκου, «Προσεγγίσεις της Πολυπολιτισμικότητας και η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση - Επimόρφωση των Εκπαιδευτικών». Β' Έκδοση, Γ.Γ.Λ.Ε., Αθήνα 1998, σ. 70.

5. Η εκπαίδευση συνδέεται με την πολυπολιτισμική κοινωνία μέσω της διαπολιτισμικής αγωγής και εκπαίδευσης. Η διαπολιτισμική εκπαίδευση για να πετύχει τους στόχους της, πρέπει να συγκρουσθεί με την πολιτισμική τυποποίηση, η οποία οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στην αλλοτρίωση ή στην εθνική απομόνωση. Για το ρόλο και τις αρχές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης - ελπίδας, όπου η σύγχρονη γνώση τίθεται στην υπηρεσία του ανθρώπου βλ. Γ. Πανούσης «ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ», Μέρος Β', Ο ρόλος των κινημάτων στη διαμόρφωση του νέου μοντέλου σχέσεων. INTERNET, <http://www.telkoz.gr/emels/23/thema.html>.

6. INTERNET, http://users.otenet.gr/~mourniersg/final_product_main.htm. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ: ΦΙΛΟΞΕΝΙΑ, Συνεργαζόμενα Σχολεία κατά του Ρατσισμού και υπέρ των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. ΟΛΜΕ/ΚΕΜΕΤΕ, Γυμνάσιο Μουρνιών, Σχολείο Εφαρμογής Πειραματικών Προγραμμάτων Εκπαίδευσης, Σχολ. Έτος 1998-1999.

Οι χώρες, κυρίως του δυτικού κόσμου, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα ποικίλα προβλήματα, γλώσσας, εκπαίδευσης, κοινωνικής αποδοχής, των ομάδων - φορέων μιας «διαφορετικής» πολιτισμικής κληρονομιάς, και να βοηθήσουν στην ομαλή ένταξη κι ενσωμάτωση στον ευρύτερο κοινωνικό ιστό, σχεδίασαν και εφάρμοσαν πέντε εκπαιδευτικές πολιτικές με διαφορετική προσέγγιση η κάθε μία. Συγκεκριμένα:⁷

A. Το Αφομοιωτικό Μοντέλο

Με τον όρο «αφομοίωση» εννοείται η διαδικασία εκείνη, μέσα από την οποία άτομα με διαφορετική φυλετική ή εθνική προέλευση, συμμετέχουν και αλληλεπιδρούν στην καθημερινή ζωή μιας ευρύτερης κοινωνίας, χωρίς να παίζει ρόλο η διαφορετική τους προέλευση.⁸

Στον εκπαιδευτικό χώρο το αφομοιωτικό μοντέλο σήμαινε πως όλοι οι μαθητές πρέπει να αποκτήσουν γνώσεις και ικανότητες, ανεξάρτητα από την εθνική και πολιτισμική τους ταυτότητα, ώστε να μπορούν να συμμετάσχουν στον κοινό εθνικό πολιτισμό.

Το μόνο μέσο για την επίτευξη του σκοπού αυτού, σύμφωνα με την πολιτική της αφομοιωτικής προσέγγισης, είναι η γρήγορη εκμάθηση της επίσημης γλώσσας του κράτους και η γνώση του εθνικού πολιτισμού του. Κατά συνέπεια, παραμελείται η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας, της ιστορικής μνήμης, της πολιτισμικής κληρονομιάς, των ηθών και των εθίμων, των παραδόσεων των «άλλων», των «διαφορετικών» ομάδων.

B. Το Μοντέλο Ενσωμάτωσης

Με τον όρο «ενσωμάτωση» αναγνωρίζεται, ότι κάθε εθνοπολιτισμική ομάδα είναι φορέας ενός πολιτισμού, που δέχεται, βέβαια, τις επιδράσεις του ευρύτερου, κυρίαρχου περιβάλλοντος, ενώ ταυτόχρονα, ασκεί επίδραση σ' αυτό και συμμετέχει στην αναδιαμόρφωσή του. Με την ενσωμάτωση, η υπάρχουσα παράδοση της πληθυσμιακής μειοψηφούσας ομάδας αποτελεί μέρος της νέας ταυτότητας, σε αντίθεση με την αφομοιωτική διαδικασία, όπου παρατηρείται αποκοπή από τις ρίζες του παρελθόντος.

Σύμφωνα με το μοντέλο της ενσωμάτωσης, στην εκπαιδευτική πολιτική, πέρα από την εκμάθηση της μητρικής τους γλώσσας, δημιουργούνται πιο λεπτομερή και σχεδιασμένα προγράμματα σχολικής και κοινωνικής ενίσχυσης των παιδιών, που ανήκουν σε μειονοτικές ομάδες, ώστε να είναι αποτελεσματικότερη η ενσωμάτωσή τους στο σχολείο και την κοινωνία. Υποστηρίζεται, ότι, το να γνωρίζουν τα παιδιά, που ανήκουν σε «άλλες» πολιτισμικές ομάδες, τα πολιτισμικά και ιστορικά στοιχεία, θα βοηθηθούν στην αναγνώριση

7. Π. Γεωργογιάννης, «Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης». Εκδόσεις: GUTENBERG, Αθήνα 1997, σ.46-51.

8. Στη μορφή της αφομοίωσης μπορεί να ενταχθεί η ομάδα των εδραίων Τσιγγάνων, οι οποίοι είναι μόνιμα εγκαταστημένοι σε σπίτια και δεν διακρίνονται από τον πληθυσμό της ευρύτερης κοινωνίας. Μάλιστα, δείχνουν να ενοχλούνται όταν γίνεται λόγος για την τσιγγάνικη καταγωγή τους. (Βλέπε: Μ. Τερζοπούλου - Γ. Γεωργίου, «Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα. Ιστορία - Πολιτισμός». Έκδοση ΥΠ.Ε.Π.Θ., Γ.Γ.Λ.Ε., Αθήνα 1998, σ.13). Η Αν. Λυδάκη, Οι Τσιγγάνοι στην πόλη. Μεγαλώνοντας στην Αγία Βαρβάρα, σ.225, αναφέρει ότι κάποιοι Τσιγγάνοι με οικονομική ευχέρεια, προσπαθούν να κλείσουν την πόρτα στους «δικούς» τους, να κρατήσουν αποστάσεις, με αποτέλεσμα να κατηγορούνται ότι αρνούνται την καταγωγή τους, επειδή «έκαναν λεφτά». Ο Καθηγητής Γ. Πανούσης, στο: ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, τόμος Β', βλ. INTERNET, <http://www.telkoz.gr/emeis/23/thema.html>, χαρακτηρίζει ως «κανιβαλική» την κοινωνία εκείνη, η οποία επιδιώκει την πλήρη αφομοίωση και εξάλειψη κάθε ιδιαιτερότητας και οπωσδήποτε δεν μπορεί να αποieleσει πρότυπο στην εκπαίδευση μιας χώρας, που πάντα αναζητούσε τη συναίνεση.

της διαφοροποίησης στον τρόπο ζωής, τη θρησκεία, τα ήθη και τα έθιμα κ.λ., γεγονός που θα διευκολύνει τη διαδικασία της ενσωμάτωσης και θα αποτρέψει λάθη από άγνοια.

Γ. Το Πολυπολιτισμικό Μοντέλο

Στη δεκαετία του 1970, όταν έγινε αντιληπτό, ότι σε πολλές χώρες της Ευρώπης, των Η.Π.Α., της Αυστραλίας, η εφαρμογή των μοντέλων της αφομοίωσης και της ενσωμάτωσης δεν έδιναν ουσιαστική λύση στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν τα παιδιά στο σχολείο, έγινε μια μετατόπιση από τα εθνοκεντρικά μοντέλα προς τον πολιτισμικό πλουραλισμό. Η νέα αυτή πολιτική προσέγγισης είναι γνωστή στην παιδαγωγική με τον όρο «πολυπολιτισμική εκπαίδευση».

Σύμφωνα με το πολυπολιτισμικό μοντέλο, δημιουργούνται εκπαιδευτικά προγράμματα, που λαμβάνουν υπόψη τις γλωσσικές και πολιτισμικές δραστηριότητες των μαθητών των μειονοτικών ομάδων και έχουν ως στόχο την καλλιέργεια του σεβασμού και της ανοχής των ατόμων με διαφορετική εθνική, φυλετική, πολιτισμική και θρησκευτική προέλευση. Κριτήριο για τα κοινωνικά φαινόμενα δεν αποτελεί μόνο ο κυρίαρχος πολιτισμός, αλλά κάθε πολιτισμός χωριστά και όλοι μαζί ως σύνολο.

Δ. Το αντιρατσιστικό μοντέλο

Το αντιρατσιστικό μοντέλο αναπτύχθηκε στα μέσα και το τέλος της δεκαετίας του 1980, κυρίως στην Αγγλία και στην Αμερική. Οι υποστηρικτές του αντιρατσιστικού μοντέλου θεωρούν, ότι το πολυπολιτισμικό μοντέλο εκπαίδευσης δίνει έμφαση στις στάσεις των ατόμων παρά στις κοινωνικές δυνάμεις. Υποστηρίζουν ότι για να καταπολεμηθούν οι κοινωνικές διακρίσεις και ανισότητες σε βάρος των μαθητικών μειονοτικών ομάδων πρέπει να αλλάξουν οι δομές της εκπαίδευσης της κοινωνίας.

Βασικοί στόχοι του αντιρατσιστικού μοντέλου εκπαίδευσης είναι οι παρακάτω:

Η ισότητα στην εκπαίδευση για όλα τα παιδιά ανεξάρτητα από την εθνική ή φυλετική τους προέλευση. Η υλοποίηση του συγκεκριμένου στόχου προϋποθέτει το μετασχηματισμό των δομών και των συστημάτων που ευνοούν την ανισότητα.

Η δικαιοσύνη που το κράτος οφείλει να παρέχει σε όλους δίνοντας ίσες ευκαιρίες ζωής, ανάπτυξης και συμμετοχής σε όσα η κοινωνία προσφέρει.

Η χειραφέτηση και η απελευθέρωση από ρατσιστικά πρότυπα των καταπιεζόμενων και των καταπιεστών.

Ε. Το Διαπολιτισμικό Μοντέλο

Το διαπολιτισμικό μοντέλο⁹ εκπαίδευσης κάνει την εμφάνισή του στη δεκαετία του 1980, κυρίως στην Ευρώπη. Το Συμβούλιο της Ευρώπης, η UNESCO και η Ευρωπαϊκή Ένωση εκλαμβάνουν τον όρο «διαπολιτισμική» εκπαίδευση¹⁰ (Multicultural Education)

9. Γ. Μάρκου, ό.π. σ.25. Η πρόθεση «δια» -δια μέσου, κατά διαφόρους καιευθύνσεις, μέχρι τέλους, εξ ολοκλήρου - δηλώνει αλληλεπίδραση, αλλαγή, ξεπέρασμα των εμποδίων, αμοιβαία συνεργασία, ενώ ο όρος «πολιτισμός» σημαίνει ανάμεσα σι' άλλα, και αναγνώριση των αξιών, των τρόπων ζωής και των συμβολικών εκφράσεων στις οποίες αναφέρονται άτομα και κοινωνίες στις σχέσεις τους με τους άλλους.

10. «1. Σκοπός της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης είναι η οργάνωση και η λειτουργία σχολικών μονάδων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για την παροχή εκπαίδευσης σε νέους με εκπαιδευτικές, κοινωνικές, πολιτισμικές ή μορφωτικές ιδιαιτερότητες».

2. «Στα σχολεία διαπολιτισμικής εκπαίδευσης εφαρμόζονται τα προγράμματα των αντίστοιχων δημόσιων σχολείων, τα οποία προσαρμόζονται στις ιδιαίτερες εκπαιδευτικές, κοινωνικές, πολιτισμικές ή μορφωτικές ανάγκες των μαθητών τους», Νόμος 2413, ΦΕΚ 124, τεύχος πρώτο 17-6-1996: Κεφάλαιο Ι', Άρθρο 34, Σκοπός - Περιεχόμενο της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης.

ως αρχή, που διαπερνά το σχολικό πρόγραμμα, αλλά και ως δράση για την επίτευξη των ίσων ευκαιριών στην εκπαίδευση και στην κοινωνία.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, είναι: α) έχει ως πεδίο αναφοράς την άμεση εμπειρία των παιδιών στο νέο κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον, β) προκαλεί την αμοιβαία επίδραση των «διαφορετικών» πολιτισμών, γ) προκαλεί επανεξέταση και αναθεώρηση των εθνικοκεντρικών και κοινωνικοκεντρικών κριτηρίων του σχολείου, κ.λ.

Το διαπολιτισμικό μοντέλο εκπαίδευσης διέπεται από τέσσερις βασικές αρχές:

Την *ενσυναίσθηση*, δηλαδή την κατανόηση των προβλημάτων των «άλλων» και της διαφορετικότητάς τους.

Την *αλληλεγγύη*, η οποία ξεπερνά τα όρια των κρατών, των φυλών, και των ομάδων και παραμερίζει την κοινωνική ανισότητα και αδικία.

Το *σεβασμό* στην πολιτισμική ετερότητα που πραγματοποιείται με το άνοιγμά μας στους «άλλους» πολιτισμούς και τη συμμετοχή τους στο δικό μας πολιτισμό.

Εξάλειψη του εθνικιστικού τρόπου σκέψης και την *απαλλαγή* από εθνικά στερεότυπα και προκαταλήψεις, ώστε οι διαφορετικοί λαοί να μπορέσουν να επικοινωνήσουν μεταξύ τους.

Στην Ελλάδα, με τον Ν.2413/96, τέθηκαν τα θεμέλια της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, ώστε να καταργηθούν οι διακρίσεις και να επικρατήσουν η ισονομία, η αλληλοκατανόηση, η αλληλοαποδοχή και η αλληλεγγύη μεταξύ κοινωνικών ομάδων, που έχουν πολιτισμικές ιδιαιτερότητες. Παράλληλα με τα σχολεία διαπολιτισμικής εκπαίδευσης,¹¹ για τα παιδιά των ομογενών από τον Πόντο, τα παιδιά των μεταναστών από τις χώρες του πάλαι ποτέ ανατολικού μπλοκ, παιδιά από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου, που ήρθαν μαζί με τις οικογένειές τους αναζητώντας την τύχη τους στην Ελλάδα, λειτουργούν αμιγή σχολεία για τους Τσιγγανόπαιδες, καθώς και σχολεία μειονοτικά για τα παιδιά της μουσουλμανικής μειονότητας. Τα προγράμματα είναι πολλά και εξειδικευμένα. Άλλα αφορούν τα παιδιά των παλιννοστούντων και των αλλοδαπών, άλλα τους Τσιγγανόπαιδες και άλλα τα παιδιά των μειονοτικών σχολείων.

11. Βασ. Φιλίππου, «Πολυπολιτισμικότητα και μειονοτικά σχολεία». INTERNET, <http://www.ekfrasis.gr/18internet/melono.html>

Ο Μ. Δαμανάκης, «Η Εκπαίδευση των Παλιννοστούντων και Αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα, Διαπολιτισμική Προσέγγιση», Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997, σ.57-58, επιχειρεί μία κριτική ανάλυση του Νόμου 2413, Η ελληνική παιδεία στο εξωτερικό, η διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις, αναφέρει ότι το σχολείο ως κοινωνικός θεσμός αποκτά την αυτονομία των πρακτικών του και η λειτουργία του επηρεάζεται άμεσα από τους εμπλεκόμενους κοινωνικούς εταίρους (δασκάλους, μαθητές, γονείς). Κατά συνέπεια, οι αναλύσεις και οι ερμηνείες για το τι συμβαίνει στο σχολείο πρέπει να σπραφούν και στο εσωτερικό του σχολείου, στις κοινωνικές αξίες και πρακτικές που το διαπερνούν. Αποκαλυπτικά είναι τα παραδείγματα του σχολείου παλιννοστούντων στη Θεσσαλονίκη και τα αντίστοιχα στην Αττική. Ο σύλλογος γονέων και κηδεμόνων του σχολείου του παλιννοστούντων Ελληνικού έχει διαμορφώσει δικές του θέσεις για το είδος και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης που επιθυμεί και διεκδικεί την υλοποίηση των θέσεων αυτών στο μέτρο των δυνάμεων του (σ.71-78). Στο σχολείο της Θεσσαλονίκης, αντίθετα, για όσο χρονικό διάστημα οι μαθητές προέρχονταν από γερμανόφωνες και αγγλόφωνες χώρες διασφαλίζονταν η διδασκαλία της γερμανικής και της αγγλικής γλώσσας.